

УДК 316.42

ВАРДГЕС ПОГОСЯН,

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціальних технологій
Бєлгородського державного університету
(Росія)

Інваріантність суспільного розвитку: методологічні імплікації

Ніщо не вимагає від нас теоретичних пошуків тою мірою, як досвід історичних змін і міжкультурне розмаїття.

Крейг Калгун

Анотація

Методологічні імплікації в рамках соціологічного теоретизування з приводу детермінованості соціально-історичного процесу дають авторові підстави висунути тезу про інваріантність вектора розвитку суспільства. Гіпотеза ґрунтується на верифікованій історичним досвідом конкретних суспільств усталеності соціокультурного компонента в періоди соціальних змін. На підставі узагальнення положень про структурованість соціальної дії, аутопоетичні системи, трансісторичні структури й інституціональні матриці, а також спираючись на результати власного дослідження, автор доходить висновку про обмеженість амплітуди альтернатив соціетального розвитку і можливостей соціальної інженерії.

У контексті трансформаційних процесів у пострадянському просторі висловлюється припущення стосовно принципової неможливості відтворення в локальних умовах ліберально-ринкових суспільств західного зразка як таких, що не відповідають логіці іманентного розвитку.

Ключові слова: *інваріантність, соціокультурний компонент, соціальна дія, менталітет, домінанти, детермінанти, інституціональна матриця, азійський спосіб виробництва*

Досвід вивчення всесвітньої соціальної історії дає змогу виявити приклади успішних дифузійних міжцивілізаційних запозичень і пришвидшених мобілізаційно-модернізаційних перетворень, що дали можливість конкретним суспільствам у найстисліші терміни підвищити свою життєздатність, протистояти ризикам і викликам ендегенного й екзогенного характеру. Однак проблемність побудови впродовж 20 років у сучасних реаліях задекларованих пострадянськими реформаторами ліберально-демократичних суспільств, що функціонують на ринкових засадах, не лише дає підстави констатувати невідповідність теоретико-методологічних принципів проведених перетворень локальним умовам, а й зорієнтовує — у рамках розв'язання соціологічної проблеми — на більш адекватне, ніж дихотомія “традиція — модерність”, пояснення сталості інституціонального устрою, що зазнає реформування.

Актуальність проблеми зумовлена також загостреною за “доби змін” відповідальністю наукової спільноти перед мільйонами людей, які зазнають соціальних катастроф, позаяк стали жертвами квазінаукових експериментів і радикалістських імпровізацій. Тож необхідні визначення методологічних меж наявної соціальної практики, формування нових підходів до осмислення розпочатої трансформації, відмова від монокаузального мислення в політиці й волонтаризму в соціальній інженерії, що призводять до катаклізмів.

Г.Осипов справедливо вважає, що в пострадянських реформах “соціально-економічні механізми виявилися неадекватними поставленим цілям. Необхідно рішуче відмовитися від соціальної міфотворчості, строго і послідовно спиратися на науку, зокрема, і не останньою чергою на соціологію” [Осипов, 2002: с. 13–14].

Будь-які соціальні перетворення, ґрунтовані на концепції локальної соціології, спрямовані на дослідження конкретного соціуму та його різноманітних сфер, мають виходити із особливостей знання індивідів у цьому соціумі, що визначаються культурно-історичними чинниками й обґрунтовують вибір тієї чи іншої стратегії планування і розвитку суспільства, а дослідження характеру перебігу історичних процесів має сприяти запобіганню розриву між здійснюваними реформами і реальною дійсністю.

Тематика унікальності конкретних суспільств і культурного розмаїття загалом дістає адекватну наукову рефлексію, яка констатує сформоване цивілізаційне багатоманіття, що виявляється у багатьох напрямках соціології й відбивається в її концептуалізаціях і поняттєвому апараті.

Пропонована стаття має на меті, порівнюючи різноманітні концепції, ґрунтовані на факті множинності культурно-історичних форм, і оперуючи в рамках соціологічного теоретизування методом імплікацій, визначити роль соціокультурного компонента в суспільному розвитку, щоби сформулювати загальні положення методології перетворення конкретних суспільств.

Звернення до специфіки соціокультурної динаміки локальних суспільств актуалізує питання щодо чинників, які детермінують суспільний розвиток, щодо ролі детермінант і домінант у процесах соціальних змін.

Багатопараметричний аналіз історії й сучасного стану позначеного вище напряму в соціологічному теоретизуванні міститься у фундаментально-

му дослідженні П.Штомпки “Соціологія соціальних змін” [Штомпка, 1996]. Морфогенетичною альтернативою системної моделі, за П.Штомпкою, стає всеосяжна динамічність соціальної реальності (процесуальність суспільства, процесуальність структур); при цьому те чи інше суспільство розглядається як польова структура, безперервний процес, структурований потік подій у рамках *конкретного* (курс. мій. — П.В.) соціального поля.

Із таким баченням соціальних змін як трансформацій у структурній визначеності суспільства солідарний Е.Гідденс: “Що таке соціальна зміна? У певному смислі все постійно змінюється. З’ясування значимої зміни означає демонстрацію перетворень у базовій структурі об’єкта. Що стосується людського суспільства, то, щоби з’ясувати, наскільки і яким чином система зазнала змін, ми маємо показати, якою мірою модифікуються базові структури за певний період. При визначенні змін, крім того, потрібно показати, що залишається незмінним” [Гідденс, 1999: с. 600].

Відносно незмінність через самопідтримувану саморегульовальну унікальність наголошували цивілізологи (М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі), її домінуванням соціологи пояснювали специфічний інституціональний устрій (М.Вебер) і самоідентифікацію (С.Гантингтон). “Незмінно-особливе” виявилось основною перешкодою на шляху практичного здійснення у ХХ столітті двох утопічних конструктів соціальної інженерії: побудови всесвітньої соціалістичної системи і вестернізування у глобальному масштабі шляхом західноцентристської модернізації.

Об’єктивне існування багатоманіття планетарних культур і множинність “модернів” різноманітних цивілізацій із властивими їм формами життєустрою й укладами господарювання робить хибними теоретично і неможливими у здійсненні на практиці універсалістські програми соціальних перетворень тотального характеру. “Будь-які концепції, що претендують на універсальний характер, можуть набувати широкого визнання, але не можуть стати підґрунтям розроблення адекватної програми практичних дій. Відмова від таких “теорій” — вимога нашого часу” [Иноземцев, 2006: с. 184].

У сучасній науковій картині світу архаїкою, близькою до апокаліптичності середньовічної схоластики, постають утопічні універсалістські ідеї безальтернативності безкласового суспільства (К.Маркс) або суспільства “модерніті” з “кінцем історії” (Ф.Фукуяма). Спроби надміру універсалізувати будь-яку, навіть назагал правильну наукову методологію, штучно підігнати під типологізовані стандарти виявлення конкретного процесу й події у всіх регіонах і країнах світу призводять до ігнорування наявних особливостей розвитку народів, до спотворення історичної дійсності в цілому.

Сучасні наукові уявлення про світ поєднані з поняттями поліваріантності, багатоманіття; фатальність і телеологічна кінцева заданість заперечуються, визнається об’єктивне існування альтернатив і можливість вибору, але вибір цей обмежений. Виокремлення й уважніший розгляд у соціальній динаміці породжуваних самоорганізаційною складовою феноменів, вивчення структури як частини системного простору, елементного складу і відповідних динамічних зв’язків може допомогти зрозуміти міру такої обмеженості.

Самоорганізація, відповідно до класичної парадигми соціального знання, відбувається завдяки тому, що в процесі спілкування людей у групі виникають соціальні регулятори — “соціальні факти” (за Е.Дюркгаймом) у вигляді лідерів, субординації, розподілу статусів і ролей, виникнення групових цінностей і норм, групової думки, соціальних інститутів, що зумовлюють діяльність і поведінку людей. Цей набір базових цінностей “охороняється” спеціальним механізмом (за О.Контом) або регулятивною системою (за Г.Спенсером), покликаними забезпечувати соціальний контроль. Відносно усталений соціум існує за наявності соціальних регуляторів у поєднанні зі сформованими спільними базовими цінностями та відповідними соціальними нормами, а також соціального механізму, що відтворює ці цінності й норми. Утім, витоки виникнення соціальних інститутів, на думку П.Бергера і Т.Лукмана, треба шукати у фізичній природі людських істот. Прагнення скоординувати соціальну складову свого життя — антропологічна необхідність для успішного виживання: “Внутрішня нестабільність людського існування змушує до того, щоби людина сама забезпечувала стабільне оточення для своєї поведінки. Людина має сама класифікувати свої потяги й управляти ними. Ці біологічні чинники виступають як необхідні передумови створення соціального порядку” [Бергер, Лукман, 1995: с. 89].

Однією з особливостей інститутів є їхня історичність. Інститути не виникають одночасно, створення їх у процесі взаємних типізацій дій соціальних акторів відбувається впродовж тривалого часу. Зрозуміти сутність конкретного інституту неможливо без вивчення історії, продуктом якої він є. Згідно із Е.Дюркгаймом генетично суспільство виникає в результаті взаємодії індивідів, а виникнувши, починає жити за власними законами. Але будь-яке суспільство не виникає у безчасі й у вакуумі, воно організовується в певному стані навколишнього середовища (кліматичний чинник), локалізуючись у просторовому вимірі (географічний чинник), володіючи початковою ресурсною базою. Природні умови дістають відображення у процесах громадського життя здебільшого не безпосередньо, а як опосередковані виробництвом у його специфічній суспільній формі. Відмінним є також ресурсний потенціал: людський (демографічний), економічний і науково-технічний (технологічний). Об'єднання відбувається на основі потреб, що опосередковано трансформуються в систему цінностей, на підставі якої із часом формуються історичні, культурні й етнічні традиції. При цьому створюється і функціонує політична структура, що відображає внутрішній соціетальний устрій і є адекватною наявному геополітичному оточенню. Сукупність перелічених чинників формує унікальний соціокультурний компонент цивілізаційної матриці конкретного суспільства, бо задає алгоритми його діяльності й слугує інваріантом соціально-історичного розвитку. Цивілізаційна матриця постає як домінуючий інтеграл соціальної, економічної і культурної сфер буття; як системи взаємозалежних елементів, що формують структуру будь-якої цивілізації й зумовлюють її унікальність, що пояснює багатоманіття сучасних суспільств і культур. Таке гармонійне ціле, утворюване різними елементами культури, П.Сорокін називав логіко-сисловою інтеграцією (вищою формою інтеграції),

на основі якої виникає соціокультурна суперсистема — панівна система істин, що створює свою філософію, свій світогляд, свою релігію, свою літературу, естетику, мистецтво, свою економіку і політику. Виникнувши, соціокультурна суперсистема набуває власної логіки розвитку, еволюціонує за своїми внутрішніми законами. Ці зміни становлять сутність соціокультурної динаміки [Сорокин, 2000]. Таке соціокультурне середовище об'єктивно продукує габітус (за П.Бурдьє) — “систему стійких набутих схильностей (диспозицій)” [Бурдьє, 2001: с. 101]; згодом їх використовують індивіди як вихідні установки, котрі породжують конкретні соціальні практики індивідів, а самі індивіди постають як носії впорядкованих, типових наборів практичних дій.

Формується властивий тій чи іншій соціальній системі масовий психотип, який виявляється напрочуд сталим. Визначення сутності національного характеру, роздуми з приводу впливу природно-кліматичних умов і політичних чинників на особливості характеру народів, спостереження за виявами національної специфіки в особливостях соціального життя і культурної творчості націй і народів, перший досвід компаративістики — порівняння характеру різних народів ми знаходимо у працях В.Вундта, Г.Гереля, І.Гердера, І.Канта, Г.Лебона, Ш.Монтеск'є, І.Фіхте, Д.Г'юма. У ХХ столітті дослідження теоретичних і методологічних проблем національного характеру і національного менталітету набуває неабиякого поширення у різних царинах наукового знання. Праці Г.Андреєвої, Ю.Бромлея, Г.Гарфінкеля, А.Здравомислова, І.Кона, Х. Ортеги-і-Гассета, Д.Філда, Е.Фромма обґрунтовують важливе значення національної специфіки в життєдіяльності народів і надають методологічний базис для дослідження сутності та своєрідності національних менталітетів.

З одного боку, менталітет як відображення специфіки соціокультурного середовища соціально детермінований і зазнає впливу соціальних змін. Але швидкість його змін незрівнянна із разовим упровадженням інноваційної технології або одноактною зміною “де-юре” форм власності в господарському укладі. Менталітет визначається як світоглядна матриця, картина світу у свідомості людини, як вписаність її в цю картину, норма уявлення світу навколо себе і себе в ньому; це — глибинні структури культури, історично і соціально вкорінені у свідомості й поведінці багатьох поколінь людей, що об'єднують різні історичні епохи в розвитку конкретного суспільства. Таким чином, з іншого боку, менталітет сам задає алгоритми і вектор процесу соціокультурної динаміки, визначає умонастрої, життєву позицію і стереотиби поведінки, забезпечує зв'язок часів і наступність поколінь. Минуле входить складником у теперішнє і майбутнє, виявляється й існує в них у неявному вигляді. “Індивід не стільки мислить сам, скільки актуалізує в собі досвід минулих поколінь, цитує їхній соціальний досвід мислення. Він ніби мислить наново вже помислене до нього” [Московичи, 1996: с. 98]. Можна сказати, що з особливостями менталітету так чи інакше пов'язані соціальні уявлення та можливі й, тим паче, реалізовані варіанти соціальних дій. Своєю чергою, структурованість соціальної дії з вертикальним взаємозв'язком усіх рівнів дає підстави говорити про неможливість спонтанності й маргінальності соціальних дій, котрі на відміну від рефлексивних та ін-

стинктивних дій є усвідомленими апіорі. Якщо уявити собі, приміром, двох окремих суб'єктів, один із яких намагається свідомо впливати на іншого, то навіть відсутність соціального оточення не позбавить їх необхідності зважати на культурні норми минулого соціального досвіду. Отже, від оцінок історичного вибору минулого в історичній свідомості сучасників залежить їхній пошук варіантів майбутнього розвитку, оскільки минуле інкорпороване в ментальні структури суб'єктів дії як їхнє несвідоме. Механізм соціальної дії реалізується в межах певного контакту — не лише просторового і часового, а й у площині ціннісних відносин.

В.Ядов довів, що вищі рівні диспозиційної ієрархії (життєві устремління й ціннісні пріоритети) так чи інакше регулюють соціальну поведінку у віддаленій перспективі, і в конкретних життєвих обставинах соціальна поведінка може істотно коригуватися цими обставинами [Ядов, 1979]. Цим і визначається соціокультурна унікальність різних суспільств, а також пояснюється виникнення протилежної тенденції, що дедалі більше знаковим чином виявляється мірою глобалізації усіх сфер стилів життя, — це боротьба за збереження унікальності національних культур. Передусім саме унікальна культура, на думку А.Назаретяна, виступає негентропійним джерелом локальної соціальної системи [Назаретян, 1996]. Конкретне суспільство, відтак, має принципову відмінність завдяки унікальному соціокультурному компоненту, що є ядром інституціональної матриці й визначає її властивості, формуючи своєрідний менталітет індивідів-співгромадян суспільства, що, своєю чергою, визначає особливості поведінкових практик як виконання алгоритму нормативних установок.

К.Полані, вивчаючи формування індустріального суспільства у Західній Європі Нового часу, запропонував принципово новий підхід до осмислення теорії економічних систем, створивши інституціональну концепцію, що критикує уявлення про універсальний характер ринкових відносин і ставить соціально-економічні зміни і насамперед соціальні інститути в залежність від історично пройденого шляху [Поланьї, 2002]. Розцінюючи протекціонізм як прояв стихійних дій суспільства зі свого захисту, К.Полані не сприймав економіку як ізольоване від інших суспільних сфер явище, бо вважав, що вона перебуває в нерозривному зв'язку з іншими сферами. Умовний поділ суспільства на чотири сфери: економічну, соціальну, політичну і духовну подає його як складне структуроване ціле. Взаємозв'язок і взаємодія елементів (підсистем) соціальної системи знову актуалізує оперування такими заперечуваними постмодерністським дискурсом категоріями, як детермінанти, домінанти, варіанти, інваріанти.

Неприйнятність апологетики аж ніяк не означає утвердження волюнтаризму в соціальному житті й суб'єктивізму в науковому аналізі. На моє глибоке переконання, матеріалістичне розуміння історії не втратило свого парадигмального значення, а створені К.Марксом категорії здатні адекватно відображати сучасну об'єктивну реальність, сучасні суспільні відносини, включно з напруженістю між працею і капіталом. Критика положень марксизму цілком обґрунтована в частині домінантної ролі економічного імперативу — зведений в абсолют економічний детермінізм у підході до людини емпірично продемонстрував свою очевидну обмеженість. Історична прак-

тика спростувала припущення про жорсткий однозначний каузальний зв'язок між революційним перетворенням форм власності та швидкою зміною суспільної й індивідуальної свідомості людей. Остання теза рівною мірою стосується також спроб західноцентристської перебудови суспільств, що не належать за соціокультурними та іншими ознаками до "еталонної" цивілізації. Суттєвою уявилася роль неекономічних чинників, сукупність яких варіативна для різних суспільств й інваріантна для конкретного.

А.Саакян, базуючись на концепції артефактного опосередкування, дійшов висновку: "Якщо колишні цінності та "правила гри" достатньо глибоко вкорінилися в культурі або, що куди суттєвіше, спиралися при утворенні їх на особливості ментальності, то ігнорування вихідного становища об'єкта реформування за будь-яких економічних трансформацій обтяжене найнесподіванішими наслідками, як у найближчій, так і у віддаленій перспективі" [Саакян, 2007: с. 16].

Відповідно, соціокультурні чинники стають домінантами в точках переходу-вибору, визначаючи напрям і спосіб життєдіяльності соціуму, і опосередковано матеріалізуються в господарському укладі, формуючи економічний базис суспільства, що детермінує суспільний розвиток (у рамках локальної цивілізації цілком можливий і спостерігається (емпірично фіксується) формаційний розвиток). Домінанти і детермінанти перебувають в єдності й постійно взаємодіють; результатом цієї взаємодії є багатоваріантність форм існування суспільств.

І.Андреев конкретизував зазначене багатоманіття рамками двох основних патернів, бо вважав, "що історично значимими були принаймні два шляхи генези держави — соціально-деспотичний і військово-демократичний; що жоден із цих шляхів не можна вважати ані універсальним, ані строго регіональним; що протиставлення деспотизму як нібито типово "східного" феномена давній демократії як продукту Заходу має умоглядний, ідеологічно небезпечний характер, оскільки дає підстави "для пошуку привида східної деспотії в будь-яких (навіть сучасних) формах господарської централізації, державного планування і суспільної власності на землю" [Андреев, 1985: с. 191]. Таким чином, навіть в ортодоксальному західноцентристському марксизмі остронь стоїть концепція азійського способу виробництва, яка, власне, констатує прямий вплив східних традицій і психології на характер і рівень розвитку виробничих відносин.

Залежність економічного укладу, інноваційної спрямованості економіки та здатності до модернізації від типу культури виводять у своїх працях Л.Гаррісон і С.Гантінгтон, стверджуючи, що культурна специфіка різних країн впливає на їхній політичний, соціальний і економічний розвиток [Хантінгтон, Харрісон, 2002; Харрісон, 2008]. Факт детермінації національної моделі ринку особливостями історичного й культурно-психологічного розвитку відповідного суспільства відстав відображення в низці теоретичних публікацій щодо інституціональних матриць і специфіки трансформацій пострадянського простору (М.Єльчанінов, О.Бессонова, Т.Заславська, С.Кірдіна, Р.Нуреєв, В.Федотова). Фіксовані дослідниками розподільний, редистрибутивний (С.Кірдіна), рентний (В.Дементьев), роздавальний (О.Бессонова), політарний (Ю.Семенов) типи економіки суть про-

яви азієського способу виробництва, в якому не ринок, а “здавання-роздавання” — це незмінні константи, а ієрархічна система — це змінюваний компонент [Бессонова, 1994]. Прихильники такого підходу в економіці спираються на тезу про те, що завжди й одночасно існували як ринкові економіки, так і неринкові економіки. Обидва типи економік зародилися за сивої давнини: ринкові економіки взяли за “базу” міжобщинні відносини обміну, тоді як роздавальні — внутрішньообщинні відносини “здавання-роздавання”. Системи господарювання наділені певною гнучкістю та мірою свободи, що дає їм змогу змінюватися і набувати різних форм, не руйнуючись залежно від знання, інтересів і волі політичних суб’єктів і суб’єктів господарювання, від наявності ресурсів і зовнішніх умов. Змінюючи лише історичні форми своїх базових інститутів, ринкові та роздавальні економіки зараз продовжують свій поступальний розвиток. Згідно з С.Кірдіною, в інституціональній структурі суспільств діють базові (домінантні) та комплементарні (додаткові) інституціональні матриці. Це означає, що інститути ринку співіснують з інститутами редистрибуції, демократія і федерація — з принципами унітарності й централізації, а субсидіарні особистісні цінності в суспільній свідомості співіснують із цінностями колективними, комунітарними. Принципове положення теорії полягає в тому, що історія країн характеризується сталим домінуванням однієї матриці, і ця домінантна матриця визначає рамки і межі дії комплементарних інститутів. Домінування X- або Y-матриці має позачасовий характер і визначає соціетальний тип суспільства. Домінантна матриця означає спосіб соціальної інтеграції, знайдений соціумом в умовах проживання на тих або інших теренах [Кирдина, 2001].

Інституціональне ядро, що складається із базових інститутів того чи іншого аспекту інституціонального архетипу, не змінює своєї природи впродовж усього свого життєвого циклу. У цій своїй якості воно стабільне, усталене та незмінне. Разом із тим воно змінюється, але ця зміна відбувається на рівні форм і пов’язана з відпрацюванням формаційних елементів або стосується лишень символів. Реформа однієї зі сфер-підсистем суспільства не перетворює кардинально всю соціетальну систему. Остання зберігає інтегральну якість і логіку власного розвитку. “У матрицях ринкових інститутів містяться особливі для кожного суспільства культурні традиції, без підтримки з боку яких система законів, що окреслюють межі цих інститутів, була би фікцією” [Грей, 2003: с. 113–114]. Утім, якщо перетворення охоплюють більшість підсистем, система може втратити механізми підтримки інституціонального порядку і закономірності життєдіяльності. У такому разі суспільство ризикує втратити стабільний стан і, понад те, реформами спровокувати катастрофу.

Структурно-функціональний підхід (Т.Парсонс) виокремлює дві головні причини змін у соціальних системах: тенденції, які порушують рівновагу і завжди наявні у відносинах між соціальною системою та її оточенням, і напруженість, що існує між нормативними і структурними елементами будь-якої соціальної системи; відповідно він розрізняє причини ендогенного й екзогенного характеру.

П.Сорокін вважав соціальні зміни (трансформації) нормою системи і джерелом її динаміки, але застерігав проти абсолютизації соціальних змін, що має наслідком порушення сформованих суспільних відносин, що й занурює суспільство як систему у стан дезінтегрованості. Він справедливо вважав, що це зрештою призводить до революцій і війн, прозорливо вирізняючи в типології таких порушень як найважливіші політичні порушення, здатні викликати зміни наявного політичного режиму або устрою, та соціоекономічні порушення, спрямовані на модифікацію соціального й економічного порядку. П.Сорокін наполягав на тому, що реформи не мають супроводжуватися протистоянням із базовими потребами людей, тому планованим перетворенням мають передувати глибокі наукові дослідження, спрямовані на вивчення соціальних умов життя суспільства [Сорокін, 1992].

Оскільки панівна сьогодні в суспільствознавстві точка зору пояснює трансформації планетарного масштабу природною рефлексією локальних суспільств на сформовану в планетарному масштабі нову соціальну реальність, то в рамках цього дослідження, не акцентуючи уваги на змінах ендогенного характеру, спричинених іманентною логікою власного розвитку, слід звернутися до аналізу зовнішньопричинних (екзогенних) змін.

На ту обставину, що масштабні соціальні зміни в одній країні впливають на інші країни, вказував Р.Бендикс, водночас наголошуючи, що будь-яка країна, опинившись у новій історичній ситуації, якщо не копіювала, то відчувала сильний вплив наявних зразків змін. При цьому в кожному випадку процеси міжцивілізаційних соціокультурних взаємодій мають специфічні риси, зумовлені історико-культурними особливостями регіону, а історично сформовані соціальні структури навіть у кризових ситуаціях виявляються надзвичайно стійкими і важко піддаються руйнації (цит. за: [Тернквист, 1992: с. 260–303]). Із Р.Бендиксом солідарний Р.Коллінз: “Історія, зазначав Дюркгайм, мала бути мікроскопом соціології. Він мав на увазі не те, що історія повинна збільшувати мале, а те, що вона повинна бути інструментом, завдяки якому виявляються структури, невидимі неозброєним оком” [Коллінз, 2000: с. 72]. М.Єльчанинов, слушно вважаючи, що соціальна синергетика адекватно досліджує біфуркаційний процес, але недостатньо ясно описує й пояснює структурні аспекти соціетальної динаміки в контексті великої часової тривалості, методологічним інструментом, застосовним до дослідження стабільного стану соціуму, вважає концепцію трансісторичних структур, дезорганізація або руйнація яких зумовлює рух кризового соціуму за біфуркаційним сценарієм [Єльчанинов, 2006: с. 16–19]. За Н.Луманом, аутопоетична система складає (постіює) себе, обираючи (селектуючи) відносини із середовищем у формі досвіду. При цьому системи дії завжди відтворюють дії, а межа системи із середовищем є засадовою властивістю будь-якої системи, що дає їй змогу зберігати себе як таку: підтримання межі і є підтриманням системи [Луман, 2007: с. 17]. Є.Сєдов висловив гіпотезу про те, що існує певний ентропійний коридор, в якому соціальні системи можуть розвиватися еволюційно. Відповідно до таких уявлень рівень системного розмаїття має коливатися в межах 20–33%. Такі межі, з одного боку, забезпечують здатність системи до інновацій, а отже — і

до адаптації за змінених умов, а з іншого — вможлиблюють збереження системної цілісності [Седов, 1993].

Результати такого роду досліджень надають ґрунт для міркувань стосовно межі можливостей соціальної творчості та необхідності усвідомлення заборон на деякі соціальні дії, що потенційно містять можливість катастрофічних наслідків. Отже, внаслідок відмінності форм політичних проявів, поліморфізму соціально-економічного життя і мультикультурності соціумів мають існувати значні обмеження у використанні історичного досвіду інших суспільств і транслювання цього досвіду в маси. Без виокремлення елементів “несумісності” оптимальне використання інакшого досвіду, зокрема й у сфері соціального управління, неприпустиме.

Вивчення практик соціального управління в рамках історичної соціології, яка реалізує фундаментальну методологічну позицію соціології — компаративність у темпоральному вимірі, доводить можливість ефективних перетворень суспільства, що мають на меті поліпшення діє- та життєздатності, не симульовально-імітаційних, а справжніх модернізацій, що елімінують ризики втрати національної самобутності й перетворення населення на етнографічний матеріал, виводять країну, що здійснила реформи, до шереду життєздатних і функціонально самостійних співтовариств. При цьому конструктивні зміни мають бути внутрішньосистемними й відбуватися в межах наявного порядку, не знищуючи його підвалин, опорних інституціональних структур.

Компаративний аналіз історичних практик соціальних змін, зумовлених екзогенним причинним впливом, дає можливість обґрунтувати такі положення:

- Усталеність соціокультурної компоненти стала відображенням загальної історичної традиції у розв’язанні проблеми цивілізаційної взаємодії: підпорядкування будь-яких запозичень, навіть культурних і духовних, меті та завданням національного існування в історії. У всіх історичних фазах своєї взаємодії із зовнішнім світом культури-реципієнти зберігали свій самобутній характер.
- Дані матричної культури, відображені у свідомості людей на рівні їхньої культурної спадщини, виявляються як етнокультурні специфічні риси, що властиві тільки цьому народові та впливають на вектор розвитку суспільства, визначаючи способи використання запозичених фундаментальних відкриттів, рівень поширення інноваційних привнесень, прийняття чи відторгнення культурних нововведень.
- Соціокультурна складова константа конкретного суспільства як системотвірний компонент прагне збереження гомеостазу, стану відносної стабільності системи. Соціальна модернізація у цьому разі виступає як рефлексія соціальної системи у відповідь на екзогенний вплив. Зберігаючи власне матричне ядро, система проводить парціальну (фрагментарну), часткову модернізацію, тобто коригування певних параметрів, у яких є відставання, з метою підвищення власної тривкості та життєздатності [Погосян, 2009].

Сукупність загальних соціокультурних тенденцій нової соціальної реальності, на котрі як на зовнішньопричинний (екзогенний) вплив очікува-

лася адаптивна реакція, зокрема з боку пострадянських суспільств, вельми вдало формулює К.Вердери, який вважає, що виявляються ці тенденції на рівні соціальної організації суспільства: “У господарській сфері — як рух від індустріалізму до постіндустріалізму; в політичній — від авторитарних режимів до демократичного; у правовий — від звичаєвого до юридичного права. Їм відповідають зміни у царині соціально значимого знання і світогляду: в релігійній сфері увиразнюється зсув від священного до більш світського обґрунтування світопорядку; у філософії — від моністичного до плюралістичного світорозуміння; в мистецтві — від прагнення стилістичної єдності до полістилістики; в науці — від об’єктивізму до антропного принципу” [Вердери, 2002: с. 298].

Отже, проблема сучасних соціальних змін полягає не в пошуку векторів розвитку, не в зміні самоідентифікації, не в залученні до цивілізації-“еталона” із привнесенням нежиттєздатних в іншому середовищі запозичених інституцій, а у здатностях локальних цивілізацій адаптуватися до умов нової соціальної реальності — нагальні перетворення не виходять за рамки формаційних змін у зв’язку зі зміною технологічного укладу, ґрунтованого на інтелектуальному капіталі, із відповідними умовами для його продуктивного функціонування. У річищі логіки саме таких соціальних змін і треба було здійснювати реформи суспільств пострадянського простору, що успадкували величезний виробничий, технологічний потенціал, інтелектуальний ресурс, потужні науково-індустріальні корпорації, еталонні для багатьох країн світу системи освіти, охорони здоров’я і соціального забезпечення. Необхідними діями були демократизація суспільства, меритократизація управління, структурна й технологічна перебудова економіки.

Однак було обрано курс глибокого розриву із системою соціального знання, а вектор змін кардинально суперечив базовим інтересам і цінностям більшості населення країни. Запропонована суспільству і здійснена владою елітою модель перетворень, як констатує В.Федотова, “була зорієнтована не на технологічні й демократичні досягнення Заходу, а на перерозподіл власності в приватних інтересах і на його консьюмеристську структуру. Тому під прапором модернізації відбулася демодернізація, повернення до ранніх форм капіталізму, натуралізація, рефеодалізація у способах виробництва і людських відносин” [Федотова, 2001: с. 234]. Проведені реформи, на думку В.Добренькова, мають негативний характер, а посталий суспільний лад не відповідає корінним інтересам переважної більшості народонаселення [Добреньков, 2003: с. 3–19]. Наявні економіки неспроможні забезпечувати тривале існування своїх країн, набуваючи компрадорського характеру, ґрунтованого на розпродажу ресурсів і відсіканні від доступу до цих ресурсів величезної маси населення.

Сам факт неможливості верифікації програми перетворення суспільства у початковий момент її здійснення зумовив активізацію соціальної міфотворчості, маніпуляцій масовою свідомістю, що дало можливість владі пояснювати тривалість і невдачі реформ пошуком вектора власного розвитку й необхідністю періоду первинного нагромадження. Унікаючи полеміки з пропагандистськими ідеологемами в рамках наукового дослідження, вважаю, втім, за необхідне завважити у цьому разі, що період первинного нагро-

мадження капіталу (в категоріях науки — відокремлення працівників від засобів виробництва, перетворення їх на найману робочу силу) відбувався в євразійському просторі від 1861-го до 1936 року, а вектор розвитку кожного суспільства вже визначений соціокультурним компонентом цивілізаційної матриці, що виступає як інваріант.

У пострадянському просторі (за винятком країн Балтії) біфуркація 1990-х постала як хитка конфігурація альтернатив-конкурентів. Зрештою суспільство із домінуванням інститутів Х-матриці реалізувало одну з альтернатив, екстраполюючи власний досвід на сучасність, відтворило стійкі інституціональні константи — вертикаль бюрократичної влади та відповідний уклад економіки. Зважаючи на конкретно-історичні умови та вплив випадкових і цілеспрямованих чинників, суспільство самоорганізувалося в рамках притаманної йому цивілізаційної амплітуди, передбачувано відтворивши звичний уклад життєдіяльності. “Генотип” системи господарювання не змінився, оскільки економіка хоча і ключова, але все одно лише частина ширшої та складнішої системи життєустрою. Але відбулася зміна бенефіціаріїв — у пострадянських країнах (крім Білорусі, що зберегла в основному функціональні властивості попередньої системи) стався перерозподіл суспільних ресурсів і державних монопольних функцій між сформованими кланами бюрократичної номенклатури, що мають суто вузькокорисливі власницькі цілі. Така модель, відома як “crony capitalism” (“кумівський капіталізм”) [Kang, 2002], набула в пострадянських суспільствах рис клептократії (захоплення національного багатства окремими особами) [Frye, Shleifer, 1997].

Склалися такі умови, за яких не інновації стають основним джерелом максимізації індивідуального доходу, а, як наголошує В.Дементьев, “надлишок” приватної влади, сформованої на засадах сваволі: адміністративної й економічної влади державних чиновників, влади менеджменту, монопольної влади, кримінальної влади. Відбувається не добровільний ринковий обмін ресурсами, а примусовий (під загрозою насильства) перерозподіл ресурсів об’єкта влади на користь її суб’єкта, що створює умови отримання таких індивідуальних доходів, розміри та форми яких виходять за межі економічної ефективності й доцільності [Дементьев, 2003]. Бюрократія, корупція, відсутність конкуренції підтримують заниження вимог світових стандартів, що призводить до копіювання відсталої техніки, виробництва неконкурентоспроможних товарів і послуг, відсутності зростання ВВП і збереження ресурсовитратного технологічного укладу. Глибока аномія суспільства, що набула затяжного характеру, в поєднанні з кризою духовного життя і самих способів продуктивної творчості підривають підвалини відтворення суспільством своєї функціональності, створюючи перманентну конфліктогенну напруженість (зростання протестного потенціалу в республіках СНД, події 2004 року в Україні, 2008-го — у Вірменії, 2010-го — в Киргизії). Аналіз у рамках історичної соціології дає змогу виявити аналогі таких порушень у системі державного управління, що спостерігаються в усесвітній соціальній історії, констатувати тимчасовий характер такого суспільного устрою і відомі в історії способи елімінації його наслідків, що застосовно до сучасності актуалізує прозорлива теза Є.Головахи про те, що

елітарний егоїзм нерідко закінчується охлократичною реакцією [Головаха, 1999]. “Інститути, що не відбивають національну культуру або не відповідають їй, не можуть бути ані легітимними, ані стабільними: вони або видозміняться, або будуть відкинута тими народами, яким вони нав’язані” [Грей, 2003: с. 114].

Ліберальна парадигма демонструє свою ефективність, власне, тільки в межах сучасної західної цивілізації, але зовсім не в Китаї, країнах Південно-Східної Азії, Латинської Америки, Африки, мусульманського світу. Дж.Стигліц зазначає, що в перебігу реформ найбільшого зиску досягли країни, що пішли не шляхом безоглядного лібералізму, а саме “ті країни, які взяли свою долю у власні руки й усвідомили роль, що її держава може відіграти в економічному розвитку” [Стигліц, 2005: с. 259]. Спроби побудувати ліберально-демократичний капіталізм західного зразка (із транспарентними правилами ринку, конкуренцією, легітимністю і легальністю приватної власності, інноваційною спрямованістю економіки) із властивим йому способом життя в пострадянських суспільствах, зорганізованих і здатних функціонувати на принципово інших соціокультурних засадах, упродовж 20 років успіхом не увінчалися, оскільки реалізовувана доктрина фундаментально хибувала, а сама ідея була теоретично помилковою від самого початку. У цьому разі йдеться не про парадигмальну цінність створення системи “виправдовувального” знання, що підтримує накреслену або наявну лінію розвитку системи, а про дослідницьку парадигму науки, про соціологію без ідеологем, що діагностує і констатує. “Історія ніби насміхається над діями тих реформаторів, котрі намагаються сконструювати в соціальному середовищі те, що не відповідає його природі, нав’язати середовищу шлях еволюції без урахування його власних внутрішніх еволюційних тенденцій. У таких випадках суспільство потрапляє в “пастку історії”, доходять до важкозалагоджуваного кризового становища” [Князева, Курдюмов, 1993: с. 40].

Аналітичний матеріал, наведений вище, дає підстави сформулювати такі висновки:

- У практиці застосування технологій соціальної інженерії необхідно принципово розмежовувати мобільні, мінливі суспільні форми, що постійно вдосконалюються й утілюють багатоманіття створюваної людиною реальності (запозичені та створювані соціальні конструкції й інституції, що адаптуються і є дієздатними в локальному середовищі), та інваріанти суспільного розвитку — історично усталені та постійно відновлювані соціальні відносини, що забезпечують цілісність суспільства і його розвиток як соціальної системи, задають напрями та природні обмеження його еволюції.
- Самоорганізація соціальної системи відбувається відповідно до алгоритмів цивілізаційної матриці, виявляючись у регуляторній функції стійких соціальних структур, що стоять на заваді катастрофічним наслідкам ентропійних флуктуацій, і в ціннісно-раціональних константах суспільної свідомості.
- Розвиток соціальної системи є нетелеологічним і поліваріантним, але спектр можливих альтернатив обмежується рамками амплітуди, зумов-

люваної соціокультурним компонентом, що склався історично і визначає інваріантні ознаки суспільства, які не залежать від просторово-часових форм його існування.

Джерела

Андреев И.Л. Рукописная страница истории марксизма (Проблемы общины и рода в рукописях К. Маркса 70–80-х гг.) / Андреев И.Л. — М. : Мысль, 1985. — 271 с.

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич ; Моск. филос. фонд. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.

Бессонова О.Э. Раздаточная экономика как российская традиция / О.Э. Бессонова // Общественные науки и современность. — 1994. — № 3. — С. 37–48.

Бурдые П. Практический смысл / Бурдые П. ; пер. с франц. ; общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко. — СПб. : Алетейя, 2001. — 562 с.

Андерсон Б. / Андерсон Б. [и др.] ; пер. с англ. и нем. — М. : Праксис, 2002. — С. 297–307.

Гидденс Э. Социология / Гидденс Э. ; пер. с англ. ; науч. ред. В.А. Ядов ; общ. ред. Л.С. Гурьевой, Л.Н. Посилевича. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 703 с.

Головаха Е. Эгоизм элиты приводит к красно-коричневой “альтернативе” [Электронный ресурс] / Е.Головаха // День. — 1999. — № 183, 5 окт. — Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/ru.1999.183>.

Грей Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности / Грей Дж. ; пер. с англ. — М. : Праксис, 2003. — 368 с.

Дементьев В.В. Экономика как система власти / Дементьев В.В. — Донецк : Каштан, 2003. — 403 с.

Добренчиков В.И. Российское общество: современное состояние и перспективы / В.И. Добренчиков // Ломоносовские чтения – 2003 : науч. конф. : МГУ им. М.В. Ломоносова : сб. науч. докл. — М., 2003. — С. 3–19.

Ельчанинов М.С. Трансистоические структуры как фактор социетальной динамики России / М.С. Ельчанинов // Известия Самарского научного центра РАН. — Самара, 2006. — С. 16–19.

Иноземцев В.Л. Френсис Фукуяма. Америка на перепутье. Демократия, власть и неоконсервативное наследие / В.Л. Иноземцев // Вопросы философии. — 2006. — № 8. — С. 181–184.

Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России / Кирдина С.Г. — Новосибирск : ИЭИ ОПП СО РАН, 2001. — 308 с.

Князева Е.Н. Синергетика: начала нелинейного мышления / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2.

Коллинз Р. Золотой век макроисторической социологии / Р. Коллинз // Время мира. Альманах. — Новосибирск : НГУ, 2000. — С. 72–89. — (Вып. 1: Историческая макросоциология в XX веке [под ред. проф. Н.С. Розова]).

Культура имеет значение: Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. — М. : Моск. шк. полит. исследований, 2002. — 315 с.

Луман Н. Социальные системы. Очерк общей истории / Луман Н. ; пер. с нем. И.Д. Газиева ; под ред. Н.А. Головина. — СПб. : Наука, 2007. — 648 с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — [2-е изд.]. — Т. 25. — Ч. 2 — М. : Прогресс, 1983.

Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / Московичи С. ; пер. с франц. ; предисл. А.В. Брушлинского; ИП РАН, Дом наук о человеке (Франция). — М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. — 478 с.

Назаретян А.П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры (синергетика исторического процесса) : курс лекций / Назаретян А.П. — 2-е изд. дораб. и доп. — М. : Наследие, 1996. — 184 с.

Осипов Г.В. Социальное мифотворчество и социальная практика / Осипов Г.В. — М. : Норма, 2002. — 656 с.

Погосян В.Г. Социальная модернизация: стратегия выживания : [монография] / Погосян В.Г. — М. : ИНИОН РАН, 2009. — 160 с.

Полањи К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Полањи К. ; пер. с англ. А. Васильева, А.Шурбелева ; под общ. ред. С.Е. Федорова. — СПб. : Алетей, 2002. — 313 с.

Саакян А.К. Социальные закономерности становления и развития отношений наёмного труда: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра социол. наук : спец. 22.00.03. А.К. Саакян. — М., 2007. — 36 с.

Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В.А. Ядова. — Л. : Наука, 1979. — 264 с.

Седов Е. Информационно-энтропийные свойства социальных систем / Е. Седов // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 92–101.

Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / Сорокин П.А. — СПб. : РХГИ, 2000. — 681с.

Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П.А. ; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов ; пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.

Социальные знания и социальные изменения / отв. ред. В.Г. Федотова. — М. : ИФРАН, 2001. — 284 с.

Стиглиц Дж.Е. Ревущие девяностые. Семена развала / Стиглиц Дж.Е. — М. : Современная экономика, 2005. — 424 с.

Тёрнквист Р. Историко-эмпирическая социология / Р. Тернквист // Современная западная социология: теории, традиции, перспективы [пер. со швед.] / П. Монсон. — СПб. : Нотабене, 1992. — С. 260–303.

Харрисон Л. Главная истина либерализма: Как политика может изменить культуру и спасти ее от самой себя / Харрисон Л. — М. : Новое издательство, 2008. — 282 с.

Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П. ; пер. с англ. ; под ред. В.А. Ядова. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.

Frye T. The Invisible Hand and the Grabbing Hand / T. Frye, A. Shleifer // American Economic Review. — 1997. — №2. — P. 260–416.

Kang D. Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines. (Cambridge Studies in Comparative Politics) / D. Kang. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002.